

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆՋԻ ԴԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

(Մ. Բ. ա. II հազարամյակի առաջին կես)

I. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԻՆԲՐՈՆՋԵԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

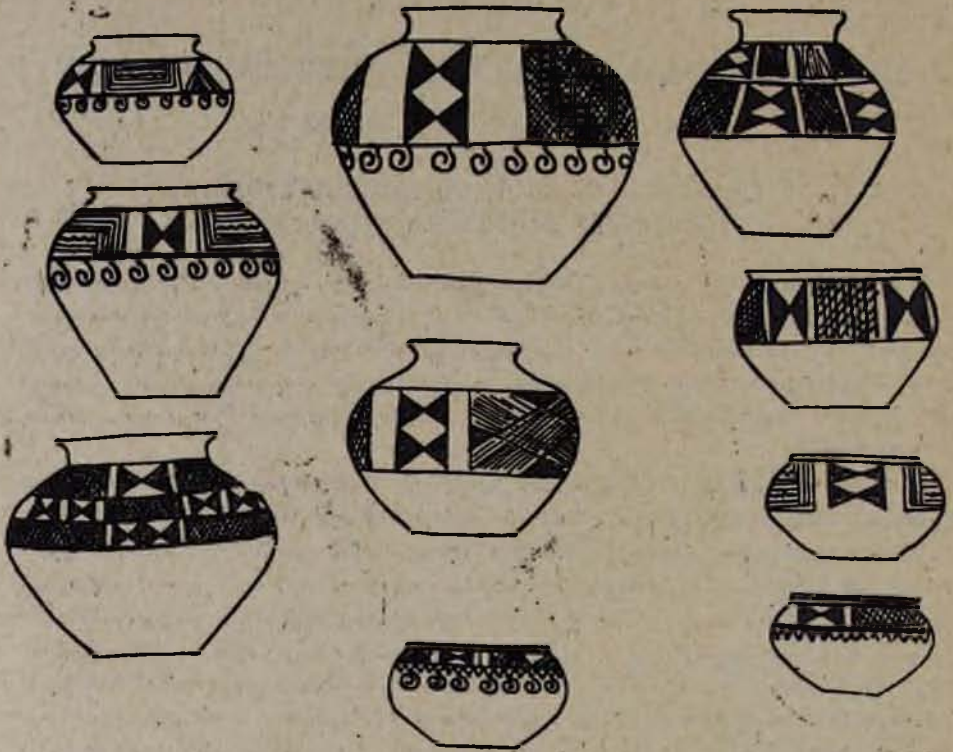
Խեթական և խուրրիական ցեղերի համախմբման, նրանց մեջ դասակարգային հարաբերությունների ձևավորման և պետությունների ստեղծման ժամանակաշրջանը համընկնում է Հայաստանի մշակույթի միջինբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի հետ: Բրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման այս փուլը ընդգրկում է Հայաստանի տոհմացեղային հասարակության վայրէջքի ժամանակաշրջանը:

Երկրի տնտեսության հիմնական ճյուղերի, մասնավորապես անասնապահության, երկրագործության ու մետաղամշակության առաջընթացը, ինչպես նաև արտադրողական ուժերի, փոխանակության, առևտրի և մշակութային տնտեսական ներքին ու արտաքին փոխհարաբերությունների զգալի աշխուժացումը խորացնում են անցյալ հազարամյակի վերջերից նշմարվող սոցիալ-տնտեսական անհավասարության պրոցեսը տարբեր ցեղերի ու ցեղային միավորումների միջև, ինչպես նաև միևնույն տոհմի կամ ցեղի բուն ընդերքում: Սոցիալ-տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակի են հասնում առանձնապես Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավ-արևմտյան շրջանների ցեղերն ու ցեղախմբերը, որոնք ժամանակավորապես մտնում են խեթական պետության, Հայաստ-Ազգիի ցեղային միավորման կամ Միտաննիի վաղստրկատիրական պետության կազմի մեջ:

Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները, պահպանելով իրենց ավանդական մշակութային հարաբերությունները Միջագետքի ու արևմտա-իրանական քաղաքակիրթ շրջանների հետ, ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում մշակութային-տնտեսական ինտենսիվ հարաբերությունների մեջ են մտնում նաև Կենտրոնական Անատոլիայի, Ասորիքի, նրանից դեպի արևմուտք ընկնող շրջանների հետ: Առաջավորասիական մշակութային տնտեսական միջավայրը, մասնավորապես խուրրիների՝ հարավում և խեթերի՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային ու արևմտյան եզրերն ընդգրկող պետություններն իրենց որոշակի դրոշմն են դնում միջինբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում ձևավորվող մշա-

կուլթի վրա: Այսուհանդերձ, վերջինիս զարգացումը շարունակում է ընթանալ հիմնականում ինքնատիպ՝ ներքին օրինաչափություններով, որոնցով և պայմանավորվում են լեռնաշխարհի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի բնույթն ու զարգացման ուղիները:

Միջինբրոնզեդարյան մշակույթի ճիմնական օջախները: Այժմ Հայկական լեռնաշխարհի ու նրան հարող անդրկովկասյան շրջանների քարտեզի վրա որոշակիորեն ուրվագծվում են մի քանի մշակութային տնտեսական տեղային օջախներ, որոնք հետզհետե ձևավորվելով, որոշակի տեղ են զբաղում Առաջավոր Ասիայի նյութական արտադրության ասպարեզում:

Կավաներնե Թագախնդի դամբարաններից

Զարգանալով տեղական հումքի բազաներին առընթեր, նյութական մշակույթի այս օջախները ընդգրկում են զգալի տարածություն՝ Կովկասյան լեռների փեշերից, Կուրի ու Ռիոնի ավազանից մինչև Մուղան ու Ղարաբաղ, Արաքսի միջին հոսանքից մինչև Նիքսի արևմտյան ափը:

Հնագիտորեն տակավին չուսումնասիրված է մնում հայ ժողովրդի ժառանգ հետ կապված կարևորագույն օջախներից մեկը՝ Հայաստ-Ազգի երկիրը՝ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասում, որի միջինբրոնզեդարյան հուշարձանները հավանաբար անմիջականորեն կապվելու են մի կողմից Կարսի, Տաշիր-Ձորագետի ու Թռեղքի, մյուս կողմից՝ Կենտրոնական Անատոլիայի բուն խեթական հուշարձանների հետ:

Նմանօրինակ մի այլ օջախ վերջերս նշմարվում է Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջաններում, պատմական Թոգարմա (Թորգոմա) երկրում, Եփրատից արևմուտք ընկած Կիզվատնայում (անտիկ Կատանիայում) խուրրիական ցեղերի հնագույն օրրաններից մեկում, որտեղ պարզորոշ դիտվում է մշակույթի հաջորդական փուլերի զարգացումը՝ էնեոլիթյան և վաղբրոնզեդարյան ժամանակներից սկսած: Արսլան-Թեփի, Արգովանի, Խանթենդի (Եփրատից անախշված խեցեղենի հիանալի կոմպլեքսներ, որոնք իրենց ձևերով, նախշման տիպերից, գույների համադրությամբ համոզիչ զուգահեռներ ունեն մի կողմից Կիլիկյան Տավրոսի և Ալալախի միջին բրոնզեդարյան շերտերում¹, մյուս կողմից՝ Արևելյան Հայաստանի հնագիտական նյութերում:

Սակավ են հնագիտական տվյալները նաև հին մետաղահանության ու մետաղամշակության այնպիսի կենտրոնների վերաբերյալ, ինչպիսիք են Ռշտունյաց, Սասնո, Կորճայք-Ջուլամերկի (պատմական Մուսասիր), Անգեղտան (Արգանա) գավառները: Սակայն այս տերիտորիաների մասին մեզ հնագույն գրավոր տեղեկություններ են հասել: Մ. թ. ա. II հազարամյակի ասուրական սեպագիր արձանագրություններից գիտենք, որ Հայկական Տավրոսի հարավային փեշերին Սասունը առաջին տեղն է գրավում հին աշխարհում կապարի, ըստ երևույթին նաև անագի, պաշարների տեսակետից, Մուսասիրը ամենահարուստն էր պղնձի պաշարներով ու հանույթով², Ռշտունյաց լեռներն էլ կապարի, պղնձի, երկաթի հանքերով: Հայ հին պատմագրության մեջ այս լեռները կոչվում են Վկապարահատաց և երկաթահատաց լեռինք³ այնպես, ինչպես Կիլիկյան Տավրոսի սարերը ասուրական արձանագրություններում կոչվում են Եարծաթյա:

Արևելյան Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի կենտրոնները, որոնք, ի տարբերություն Արևմտյան Հայաստանի, սիստեմատիկ ուսումնասիրության առարկա են դարձել, հնարավորություն են ընձեռում բնութագրելու Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման աստիճանական փուլերը՝ մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբներից մինչև 1500-ական թվականները: Այդպիսի երեք օջախներ նշմարվում են Արարատյան դաշտավայրի, Տաշիր—Ձորագետ—Թոեղքի և Սևան—Ղարաբաղ—Մուղանի սահմաններում:

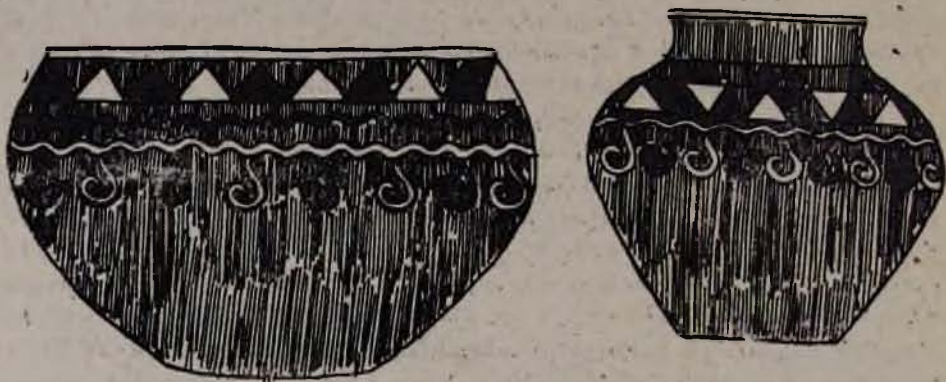
Բնակատեղիներ, ամրացներ և դամբարանադաշտեր: Միջին բրոնզի դարի ժամանակաշրջանի մշակույթն ընդհանրապես հարուստ է մեգալիթյան աշքի ընկնող հուշարձաններով: Անասունների և արոտավայրերի համար մղվող միջցեղային անընդմեջ պայքարը հասցրել էր թշնամական հարաբերությունների և հանապազօրյա զինական բախումների: Այդ պայմաններում Հայաստանի տեղաբնակ ցեղերի շատ ու շատ բնակավայրեր վերածվում են անառիկ ամրոցների, էնեոլիթի և վաղ բրոնզի դարաշրջանից պահպանված հին ամրոցները ընդլայնվում են, վերակառուցվում: Արևելյան Հայաստանի տերիտորիայում այդ-

¹ Տե՛ս C. A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolitic and early bronze Age, AS, VIII, 1958, Ancara, էջ 205—208, էջ 264—273:

² Տե՛ս Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, ВДИ, 1956, էջ 28—40:

³ Փավստոս, Գ, Ժ:

պիսի ամրոցների թվին են պատկանում Շիրակի բարձրագույն Հոռոմ ամրոցը՝ Ոսկեվաղի անդնդախոր ձորի շուրթին կանգնեցված հզոր ամրոցը, Հրաղզանի ձորի եզրին, Քանաքեռի դիմաց բարձրացող Թաղաքենդի բերդը և այլն, որոնք ամրացված են կանոնավոր, շատ լայն ու բարձր պարիսպներով, անկյունային աշտարակներով ու որմնահենգերով, ունեն ճարտարապետական հասուն ձևեր ու մանրամասնի:

Բազմազույն զարդաբուն կավանքներ. Նոր-Քայազետ

Նրկրի լեռնային շրջանների համար բնորոշ են ամրոց-բնակատեղիները: Դրանցից մեկը Նրկվարաց դաշտի (Ղոշունդաշի) բնակավայրն է Սիսիանի ա-րևելյան մասում, մի բարձրագույն հարթակի վրա: Նրա ապառաժ ժայռաբեկոր-ներից կազմված կրկնակի պարիսպները, համայնական, իրար կից տների քա-րակերտ պատերի հետքերը, ներմիջանցքներն ու փողոցները, բնակատեղին շրջապատող տարբեր տիպի կրոմլեխները, դամբանաթմբերը, մենհիրները, սալածածկ, հսկա քարարկղային» դամբարանները անշնչելի տպավորություն են թողնում: Բնակավայրի ամբողջ տարածությունը ծածկված է կարմրափայլ գունազարդ խեցեղենի բեկորներով, որոնք մարդու երկարամյա կենսական գործունեության համեստ վկաններն են:

Ինչպես լեռնային, այնպես էլ դաշտավայրային բնակատեղիները գրեթե չեն ուսումնասիրված: Բացառություններ են կազմում Մուխանաթ-Քափայի բնակատեղին Արարատյան դաշտավայրում և Ուզբրլիկ-Քափան Դաշտային Ղարաբաղում: Նշված բնակատեղիների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տնտեսության, բնակարանաշինության, արտադրական ու ընտանեկան կեն-ցաղում Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան բնակիչը շարունակում էր ապրել մ. թ. ա. III հազարամյակի մշակութային ավանդույթներով:

Համեմատաբար լավ է պահպանվել Ուզբրլիկի բնակատեղին՝ Աղդամ քա-ղաքի մոտ գտնվող 3—3,5 մ բարձրությամբ բլրի վրա: Բնակատեղին ունի երեք շերտ, մոտավորապես 3 մ միջին հզորությամբ, կավակերտ, հավանաբար, կլոր կացարաններ, հացահատիկի և այլ մթերքների բազմաթիվ հորեր, անասուննե-րի գետնափոր գոմեր և հում աղյուսից կառուցված շրջանաձև պարիսպ՝ որմ-

նասյուններով ու մի քանի մուտքով⁴։ Այստեղ էլ, Մովսեսնաթ-թափայի նման, սև հասարակ ու փայլեցված կավանոթները նախորդում են կարմրափայլ գույնազարդ խեցեգեղեկի և բոլորը միասին համապատասխանում լճաշենի XVII—XV դդ. հարուստ դամբանաբլուրների նյութերին։ Մովսեսնաթ-թափայի և Ուզեր-հերոններն ու թեղիկների գլուխները, սանդերը, սանդակոթերն ու աղորիքները, մանգաղի օբսիդիանե ներգիրները, բոլորն էլ բնորոշ են դաշտավայրերի երկրագործական մշակույթի համար և գրեթե ոչնչով չեն տարբերվում մ. թ. ա. III հազարամյակի հնագիտական կոմպլեքսներից։

Ժամանակի նյութական արտադրության, տեխնիկայի, հասարակական կյանքի վերաբերյալ տեղեկությունները զգալի չափով լրացվում են կիրովականից դեպի Դմանիս ու Թռեղք տարածվող դամբանաթմբերի պեղումներից, որոնք մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսի յուրովի գեղեցիկ ճարտարոսական մշակույթի ընդհանուր կերպարը ներկայացնում են արհեստագործության և արվեստի տարբեր ճյուղերի արտադրանքի առաջնակարգ նմուշներով։

Կիրովականում ցեղապետներից մեկի համեմատաբար համեստ դամբարանը փորված էր հողի մեջ և գրավում էր 30 քմ տարածություն։ Դամբարանի կենտրոնում փայտե դիամահճի վրա գտնվեցին հանգուցյալի ոսկուց և սարդիներից պատրաստված գեղեցիկ մանյակն ու անձնական այլ իրեր, որոնք շրջապատում էին աճյունաստիճանը։ Դամբարանի պատերին զուգահեռ շարված էին շքեղ, կարմրափայլ գույնավարդ, սև փայլաներկով փորագրի նախշերով ու սպիտակ զանգվածով ծածկված մեծ ու փոքր անոթներ, գավաթներ, բրնձաններ, սպիտակի տասնյակ տարատեսակներ, որոնք իրենց կատարման տեխնիկայով, ձևերով ու զարդամոտիվներով միանգամայն նման էին Դմանիսի ու Թռեղքի դամբանաբլուրներում հայտնաբերածներին։ Զգալի քանակությամբ էին ներկայացված արծաթե, ոսկե, բրոնզե ամանեղենը, աշխառանքի գուծիքներն ու զենքերը։ Հանգուցյալի աճյունաստիճանը գերեզման էին իջեցնում դիակառքով, որին լծում էին ուժեղ և գեղեցիկ հղներ։

Առավել շքեղ պատկեր էին ներկայացնում ցեղապետների թաղումները Մալկայի սարահարթում (պատմ. Թռեղք գավառում)։ Թաղումները այստեղ կատարվել են 200—300 տարի ընդգրկող ժամանակահատվածում, որ պարզ երևում է ինչպես դամբարանային նյութերի, այնպես էլ դամբարանների կառուցվածքային առանձնահատկությունների համեմատական ուսումնասիրության շնորհիվ։ Ավելի հին շրջանի դամբարանները գետնափոր էին, նոր շրջանինը՝ վերերկրյա-պատաշար, նրանք բոլորն էլ ընդարձակ սրահներ էին՝ 140—170 քմ ընդհանուր տարածությամբ, 6—9 մ խորությամբ կամ պատերի բարձրությամբ, պատերի աստիճանաձև շարվածքով, հզոր գերանե ծածկերով, լայն դրոմոսներով և այլն։

Կարելի է երեւակայել, թե որքան մարդկային ուժ է գործադրվել այս տիպի դամբարաններ կառուցելու համար։ Նրանց որոշ մասը պարզապես հիշեցնում

⁴ Տե՛ս Կ. Խ. Կուշնարեւա, Новые данные о поселении Узерлик-Теле, около Агдама, «МИА СССР», 125, М.—Л., 1965, էջ 74—77։

է հգիպտական հին թագավորության շրջանի փարավոնների հսկա բուրգերը, Հանգուցյալին նախապես դիակիզում էին և աճյունասափորը դիակառքով տեղավորում թաղման ընդարձակ սրահի կենտրոնում, որի շուրջը սփռում էին մորթված անասունների մարմիններ, ուտելիքով լի տասնյակ ամաններ, հանգուցյալի սպառազինության, արդուզարդի, կենցաղի թանկարժեք առարկաներ և այլն: Սակայն, հայտնի են միջինբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի մեկերկու տասնյակ գերեզմաններ, որոնք ժամանակի նյութական արտադրության միջին մակարդակի անաչառ վկաները հանդիսանալուց բացի, մատնանշում են, որ մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերին Արարատյան դաշտավայրում, Շիրակում և այլուր նույնպես տարածվում էր տեղաբնակ ցեղերի այն մշակույթը, որին ծանոթացանք վերը բերված Գուգարք—Թոռղքի հոյակապ հուշարձանների միջոցով:

Սպիտակ ազուցվածով խեցեղենների նմուշներ. Կիրովական

Տոհմացեղային հասարակության միջին խավերին պատկանող դամբարաններ են ուսումնասիրվել էջմիածին քաղաքից հարավ՝ Խաթունարխի ճանապարհի աջ եզրին⁵: Սրանք կավահողի ամուր շերտերի մեջ փորված քառանկյունի կամ քառակուսի ոչ խոր (1 մ) փոսեր էին, առավելը 4—5 քմ տարածությամբ, առանց փայտե կամ քարե ծածկույթի, որոնց ամբողջ հատակը զբաղեցված էր հարուստ կուրգանների խեցեղենի տիպերը կրկնող կարմրափայլ սև դրվագանախշերով կամ պարզապես գորշ ու հասարակ «խոհանոցային» ամաններով:

⁵ Տե՛ս Ա. Ա. Мартыросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, էջ 67—70:

Ի տարրերություն հարուստ դամբարանների, այս գերեզմանափոսերի կենտրոնական մասում ամենուրեք հանդիպում են կողքի վրա պառկեցրած մարդկային կմախքների մնացորդներ՝ զարդարանքի առարկաներով, սակավաթիվ փոքրիկ բրոնզե դաշույններով՝ կաշեպատ փայտե պատյանների մնացորդներով։ Հաճախ դաշույնների հետ միասին հանդիպում են վանակատե կամ կայծքարե հիանալի մշակված, թափանցիկ նետասլաքներ, որոնց փայտե կոթերն ու աղեղները, դժբախտաբար, չեն պահպանվել։ Այս դամբարանների ուսումնասիրությունն ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ տեղի տոհմական բնակչության հսկայական մեծամասնությունը չէր հետևում վերնախավի լեռնաշղթանցած ծեսերին և արարողություններին, պահպանում էր հին բրոնզի դարից եկող թաղման ձևերն ու սովորույթները։

2. ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջինբրոնզեդարյան Հայաստանի համար բնորոշ է երկրագործության դանդաղ աճը։ Այդ մասին են վկայում, նախ և առաջ, հնավայրերում հայտնաբերված երկրագործական իրերի՝ վանակատե դանակների, մանգաղի ներդիրների, սանդերի, աղորիքների, տրորիչների և այլ գործիքների ձևերը, որոնք, սկսած III հազարամյակից, երկար դարերի ընթացքում գրեթե ոչ մի փոփոխության չեն ենթարկվում։ Չեն երևում նաև բրոնզից պատրաստված նոր գործիքներ։ Երկրագործությունը, անկասկած, մնում է արորային, ոռոգման մեծ աշխատանքներ չեն կատարվում և մշակելի հողատարածություններն առաջվա նման դարձյալ հեռու չեն գետերին ու գետաբերաններին հարող բարեբեր ու հեշտ ոռոգելի վայրերից։ Այնուամենայնիվ, բնակչության աճը, բնակավայրերի ընդլայնումը, խոշոր եղջերավոր անասունների աշխատանքի ավելի լայն կիրառումը երկրագործության մեջ՝ հասցնում են հացահատիկային տնտեսության, բանջարա-բոստանային ու այգեգործական կուլտուրաների մշակության համեմատաբար բարձր մակարդակի։

Հատկանշական է, որ Ուզբեղիկ-թեփե բնակավայրի ստորին շերտի մի փոքրիկ հատվածում բացվել է 70 հոր, որոնցից շատերը լցված են եղել ցորենի, գարու այրված հատիկներով և կորեկի ալյուրով։

Ավելի ցայտուն ու որոշակի են անասնապահության զարգացումն ուրվագծող նյութերը։ Միջինբրոնզեդարյան բնակավայրերում ու դամբարաններում հանդիպում են մանր ու խոշոր ընտանի կենդանիների կմախքներ կամ առանձին մասեր։ Սրանց հետ միասին հաճախ հանդես են գալիս նաև ձիերի ու շների ոսկորներ, որոնց օգտագործումը տնտեսության մեջ կապված էր կիսաբուլ-վորական անասնապահության վերելքի հետ։ Մանր և խոշոր եղջերավոր անասունների զգալի քանակական աճը հավելյալ արտադրանքի կուտակման, փոխանակության ու առևտրի հուսալի բազա է դառնում։ Անասնապահության ու երկրագործության ընդհանուր վերելքին առընթեր, Սևանի ավազանում, Հյուսիսային Հայաստանի շատ վայրերում նկատվում է տոհմային անասնապահության ու ձիաբուծության զարգացում։ Լճաշենի դամբարաններում հայտնաբերված ցուլերը, կովերը, ձիերը, աչքի են ընկնում հսկայական չափերով ու տեսակային գերազանց հատկանիշներով։